

ПАМ'ЯТІ Д.Я. ТЕЛЕГІНА

С.Ж. ПУСТОВАЛОВ

О.М. ТИТОВА

Життя – подвиг в ім'я науки

Перестало битися серце Дмитра Яковича Телегіна, добре знаного в Україні та далеко за її кордонами видатного вченого, фронтовика, глибоко порядної, інтелігентної та мудрої людини, яка відкрила для нас нові величезні простори давнього світу. З його ім'ям пов'язане становлення та розвиток радянської й української археології. Важко знайти щось з нових напрямків археології другої половини ХХ ст., які б не досліджував і куди не зробив би вагомий внесок Дмитро Якович. У його доробку – конкретно-наукові розвідки від палеоліту до пізнього середньовіччя, вивчення поховальних традицій за доби мезоліту-бронзи, застосування статистичних методів у археології й комп'ютеризація обліку археологічних пам'яток, виділення археологічних культур та етно-лінгвістичні дослідження, охорона пам'яток, індоєвропейстика та козаччина. І цей перелік можна продовжувати.

Талант і надзвичайна працездатність Д.Я. Телегіна звернули на себе увагу ще в роки його студентства. В характеристиці, що була надана Д.Я. Телегіну тоді старшим науковим співробітником, а пізніше член-кореспондентом АН УРСР С.М. Бібіковим – керівником першої археологічної експедиції, в якій працював Дмитро Якович, зазначалося: «Несомненные способности, сочетающиеся с трудолюбием, дают все основания полагать, что со временем Д.Я. Телегин станет видным самостоятельным исследователем в области археологии». Це прозорливе передбачення справдилося в повній мірі.

Дмитро Якович народився 26 жовтня 1919 р. у селянській родині в с. Плісове Зміївського району Харківської обл. Батько підробляв теслею. Внаслідок колективізації та страшного голоду родина, в якій було 9 дітей, змушена була переїхати до м. Костянтинівка. Як згадував в одному з інтерв'ю ці події сам Дмитро Якович: «...тікали від голодомору на Донбас, де отримували по 400 г хліба на день». У Костянтинівці в 1934 р. Дмитро Якович закінчив

7 класів середньої школи. В 1936 р. закінчив річні вчительські курси й працював учителем початкової школи Б.-Янісольського району Донецької обл. Паралельно заочно закінчує 1939 р. Мар'їнську педшколу (тієї ж області), того ж року вступає до Слов'янського пединституту на історичний факультет,

який закінчує в 1941 р. Кілька місяців він працює директором середньої школи в с. Красне Селидівського району на Донеччині. Талант учителя, який проявився вже на початку діяльності Дмитра Яковича, він проніс через все своє життя. Навчати, допомагати молоді було одним з природних покликань Д.Я. Телегіна. Духом він завжди залишався молодим, тому був завжди оточений молоддю. Він постійно навчався сам і вчив інших. Десятки археологів, істориків, пам'яткоохоронців вважають себе його учнями. Дмитро Якович навчав своїм прикладом, своїми вчинками, показуючи як мусить чинити порядна людина, науковець.

У листопаді 1941 р. Д.Я. Телегіна було призвано солдатом до лав Червоної армії. Він закінчує війну на передовій – в м. Інстербурзі у Східній Пруссії; брав участь у штурмі м. Кенігсберг; був нагороджений бойовими нагородами.

Після демобілізації в 1946 р. Д.Я. Телегін вступає до Чернівецького державного університету. Протягом навчання він є членом студентського наукового товариства, згодом – його головою, виступає з доповідями, бере участь в археологічних експедиціях Чернівецького музею, археологічній експедиції Інституту історії матеріальної культури (ІМК). Він захоплюється Трипіллям і пише дипломну роботу «Трипільське поселення Шипинці», яку блискуче захищає. Саме Трипілля обумовило захоплення молодого археолога первісністю на десятиліття. У відгукках його викладачі не можуть стримати емоції, які проглядають крізь канцеляризм тогочасної фразеології: «обнаружил несомненные способности к археологической работе <...> имеет все данные <...> статья хорошим и ценным работником в области археологии; показал отличные знания литературы <...> и умение делать самостоятельные выводы». Такі рекомендації давав своєму студентові його викладач – завідувач кафедри стародавнього світу А.Д. Дмитрієв.

Від часу вступу до аспірантури Інституту археології Академії наук УРСР (наказ про зарахування підписав тодішній президент Академії наук УРСР академік О.В. Палладін) у 1949 р. дослідження та життя Д.Я. Телегіна були пов'язані саме з цією науковою установою. Науковим керівником Дмитра Яковича став видатний археолог, учений зі світовим ім'ям, академік П.П. Єфименко. Наполеглива праця над дисертацією на тему «Неолітичні пам'ятки на Середньому Дінці» завершилася успішним

захистом у квітні 1953 р. Мабуть не випадково кандидатська дисертація Д.Я. Телегіна була пов'язана з його рідним краєм. Наступні півтора десятиліття були віддані науковим експедиціям, участі у виданні «Нариси з стародавньої історії Української РСР», численним іншим публікаціям. У той час збірки виходили рідко, публікацій у науковців було вкрай мало. Проте й тут Дмитро Якович використовував усі можливості – наприкінці 1950-х років у його доробку було вже майже 60 наукових і науково-популярних публікацій, понад 20 проведених експедицій (і це всього за десять років!).

У 1961 р. виходить друком у журналі «Советская археология» стаття Д.Я. Телегіна «До питання про дніпро-донецьку неолітичну культуру» [Телегін 1961]. На обґрунтування правомірності виділення цієї археологічної культури будуть спрямовані головні зусилля Дмитра Яковича в першій половині 1960-х років. У 1967 р. в Москві ним буде захищена на цю тему докторська дисертація. А ще за рік – у 1968 р. – світ побачить монографія «Дніпро-донецька культура» [Телегін 1968]. Це було перше монографічне узагальнення неолітичних пам'яток Подніпров'я. Дана книга поставила Д.Я. Телегіна в ряд видатних дослідників-першопрохідців. Виділена вченим дніпро-донецька культура стала з того часу хрестоматійною. В цій праці був виявлений перехід від привласнюючої до відтворювальної економіки на теренах України. Єдність поховального обряду, типів кераміки, житлобудівництва, ретельність проведених Дмитром Яковичем дослідницьких процедур дозволили йому в подальшому пов'язувати населення цієї культури з ранніми індоєвропейцями.

У 1969 р. Дмитро Якович стає завідувачем відділу археології доби каменю, який очолює майже 21 рік. Д.Я. Телегін зосереджує зусилля співробітників й учнів на вирішенні найважливіших проблем населення України в кам'яну добу. При цьому проявляється його організаторський талант. Кожному він вмів знайти свою ділянку роботи, зацікавити проблемою. Питання неоліту завжди залишалися в колі наукових інтересів Дмитра Яковича. Час від часу він повертається до їх переосмислення, додаючи нові аспекти і варіанти вирішення проблем цієї важливої для історії людства епохи.

Відтак, після захисту докторської дисертації цілком логічним було рішення Д.Я. Телегіна прослідкувати подальшу долю дніпро-донецьких племен у наступну енеолітичну добу. Пам'ятки, розкопані ним у попередні роки, стають основою для нових узагальнень. У 1973 р. виходить друком його книга «Середньостогівська культура епохи міді» [Телегін 1973], яка вперше монографічно висвітлює епоху раннього металу на теренах України. Саме в цій книзі висвітлюються ті проблеми, які Дмитро Якович буде розробляти й досліджувати впродовж наступних років. У роботі повною мірою проявилася різнобічна історична освіченість Дмитра Яковича. Матеріали поселення Дерев'яка й інших пам'яток дали змогу поставити питання про існування відгінного скотарства у носіїв цієї культури, зокрема, одомашнення коня. Дослідник характеризує початок соціальної нерівності, її перші форми тощо. Вчений припустив, що мушляні кільця виконували роль первісних грошей, а видовжені кістяні стрижні є псалиями кінської вузди. Не всі погодилися з цією інтерпретацією, однак Дмитро Якович знаходить псалиям переконливі аналогії в Пазирицьких курга-

нах скіфського часу. Для цього треба мати і ерудицію, і дослідницьку сміливість, і наукову інтуїцію, розвинутий інтелект.

Після виділення середньостогівської культури Д.Я. Телегін звертається до з'ясування витоків неолітичних культур України. Полігоном його наступних досліджень стає мезоліт. У 1982 та 1985 роках виходять друком дві монографії Дмитра Яковича, присвячені висвітленню проблем мезоліту. «Мезолітичні пам'ятки України» [Телегін 1982] та «Памятники эпохи мезолита на территории Украинской ССР» [Телегін 1985] узагальнюють і систематизують матеріали всіх відомих на той час мезолітичних пам'яток України.

1970–1980-ті роки – це час розквіту творчості Д.Я. Телегіна. За рік він публікує по 10–14 статей. Вражає розмаїття їх тематики. З 1970-х років чільне місце в доробку вченого займає радіокарбонне датування. Понад тридцять років він плідно співпрацює з цього приводу з лабораторією Державного наукового центру з вивчення навколишнього середовища та радіогеохімії НАН України, яку очолює кандидат хімічних наук М.М. Ковалюх, одночасно проводячи паралельні дослідження у радіокарбонних лабораторіях Росії, Німеччини, Великої Британії, США. В результаті уточнюються хронологічні позиції численних культур від неоліту до доби бронзи.

Монографічне оформлення отримують матеріали розкопок у Деревці [Телегін 1986], неолітичні могильники мариупольського типу [Телегін, Potekhina; Телегін 1991], антропоморфна скульптура ранньої бронзи України [Телегін, Mellori], поселення дніпро-донецької етнокультурної спільноти епохи неоліту [Телегін, Титова], новоданилівська та середньостогівська культури [Телегін, Нечитайло, Потехина, Панченко], Ігринське поселення на Подніпров'ї та проблема житлобудування в мезоліті [Телегін 2002]. Дмитро Якович не встиг монографічно завершити свої дослідження в галузі індоєвропеїстики, проте, його статті в журналах «Археологія», «Вопросы языкознания» за 1990-ті роки містять обґрунтування його власної версії походження слов'ян [Телегін 1993; Телегін 1997]. Все життя Д.Я. Телегін збирав біографічні матеріали про археологів Радянського Союзу й України.

З особливою любов'ю Д.Я. Телегін ставився до козацьких пам'яток. Як завідувач відділом і керівник однієї з великих новобудовних експедицій (Вільнянської, потім Дніпро-Донбас), Дмитро Якович часто інспектував польові дослідження. Так, улітку 1978 р. він приїхав до Запорізької експедиції, де тоді працював один із авторів цих рядків – С.Ж. Пустовалов. На кургані, де велися роботи, у південно-західній частині насипу було знайдено землянку. Як свідчили деякі ознаки, ця землянка могла виявитися козацькою. Коли Д.Я. Телегіну показали землянку, у нього раптом засяяли очі, і

Дмитро Якович виявив бажання власноручно розкопати цю пам'ятку. Це була велика честь, щоб на кургані працював сам Телегін! Під його керівництвом усі, хто був на кургані, взяли участь у розкопках землянки козацької сторожі, отримуючи мимохідь багато цікавих відомостей про історію, побут і військові хитрощі козаків. Дмитро Якович написав звіт із дослідження землянки, а згодом у журналі «Пам'ятки України» з'явилася його стаття «Козацька сторожа» [Телегін 1979]. Це була одна з не багатьох статей на запорозьку тематику в той час. Д.Я. Телегін в історії із запорозькою землянкою проявив себе не тільки як учений і громадянин, але і як учитель, наставник.

Наприкінці 1980-х років Дмитро Якович починає широкі дослідження козацьких пам'яток і в 1990 р. засновує при Українському товаристві охорони пам'яток історії та культури спочатку постійно діючу експедицію, а потім (з 1991 р.) науково-дослідне підприємство (Центр) «Часи козацькі», яке очолює майже двадцять років. Учений проводить дослідження на всіх Січах, які на сьогоднішній день є доступними для вивчення. Неодноразово Дмитро Якович приїздив до експедиції на о. Байда (Мала Хортиця). Його поради та досвід дуже допомагали. Козацький напрямок у творчості Д.Я. Телегіна реалізувався в популярній книзі «Часи козацькі – Січі Запорозькі» [Телегін 1997] та у навчальному посібнику «Археологія доби українського козацтва (XVI–XVIII ст.)», написаному у співавторстві з провідними дослідниками матеріальної культури козацької доби. До останніх своїх днів Дмитро Якович жваво цікавився дослідженнями козацької старовини.

Кипуча енергія Д.Я. Телегіна шукала й знаходила вихід у найрізноманітніших галузях діяльності, пов'язаних із археологією та історією. Він був ініціатором створення багатьох наукових видань: журналів «Археологія», «Краткие сообщения Института археологии», щорічника «Лаврський альманах». Був редактором першого тому «Археології Української РСР» (1971, 1985). За це видання у складі творчої групи Дмитро Якович отримав Державну премію України. Д.Я. Телегін керував роботою багатьох аспірантів, виступав на наукових конференціях і міжнародних симпозіумах в Україні та за кордоном, вів на них секції, виступав опонентом на захистах кандидатських і докторських дисертацій, детально рецензував вітчизняних і зарубіжних авторів, наукові збірки та монографії.

Довгий час Д.Я. Телегін очолював Польовий комітет Інституту археології НАН України, щиро ділився своїм досвідом розкопок із молодими археологами. В 1960-ті роки він започаткував археологічний учнівський гурток при Інституті археології. Учням викладали проблеми археології провідні учені Інституту; проводив заняття і сам Дмитро Якович. Багато кандидатів і докторів наук з теплотою згадують ці навчання, які допомогли визначити їм майбутній фах, зокрема, з вивчення кам'яних знарядь і техніки їх виготовлення. Згодом Д.Я. Телегін організує курси підвищення кваліфікації музейних працівників і краєзнавців, через які пройшли сотні співробітників музеїв, дослідників-аматорів – шанувальників старожитностей. Як правило, ці курси здійснювалися на базі археологічних експедицій та поєднували у собі теорію і наочну польову практику. На початку 2000-х років Д.Я. Телегіним на базі Центру

пам'яткознавства НАН України був започаткований Індосвропейський семінар, на якому виступали провідні українські історики, археологи, лінгвісти, робив цікаві доповіді й сам Дмитро Якович.

Викладацький дар Д.Я. Телегіна реалізувався в курсах лекцій з археології, які читав він у провідних вищих навчальних закладах Кієва понад 20 років (Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка, Київському художньому інституті). Досвід викладацької роботи був упроваджений разом із І.С. Винокуром у підручнику «Археологія України», який витримав два видання [*Винокур, Телегін 1994; Винокур, Телегін 2004*]. Продовженням просвітницької діяльності були виступи Дмитра Яковича у засобах масової інформації з метою популяризації археологічних знань. Останнє – дуже важливий аспект діяльності видатного вченого. Він вважав своїм прямим обов'язком нести археологічні знання народу. Крім опублікованих 124 науково-популярних статей і газетних публікацій, кількох брошур і книжок, він постійно виступав у засобах масової інформації, доносячи в доступній та цікавій формі до найвіддаленіших куточків нашої країни знання про давно минулі часи. Ці виступи мали й зворотній зв'язок: місцеві краєзнавці, всі, хто цікавився археологією, писали йому про свої знахідки, переказували місцеві легенди, надсилали матеріали для наступних розвідок і розкопок. Коло кореспондентів ученого було дуже широким.

Видатним є внесок Д.Я. Телегіна до справи охорони та збереження археологічної спадщини України. Він стояв біля витоків створення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, довгий час очолював секцію пам'яток археології у структурі Товариства. Завдяки його наполегливим зусиллям були розроблені, виготовлені та встановлені спеціальні охоронні знаки на визначних пам'ятках археології, – і сьогодні, їдучи степом, можна побачити їх на верхівках курганів, на території городищ і поселень, на інших визначних місцях. Між собою пам'яткоохоронці називають їх Телегінськими стелами, віддаючи цим шану вченому. 17 обласних та кілька районних довідників з археології України були підготовлені за участю Дмитра Яковича. Пізніше матеріали довідників увійшли до складу електронного каталогу археологічних пам'яток України, що був розроблений під його-таки керівництвом.

Д.Я. Телегін був серед перших і найбільш палких прихильників залучення даних природничих наук до археологічних досліджень, підкреслюючи, зокрема, значення викопних антропологічних матеріалів для історії й археології. З середини 1950-х років, обстоюючи необхідність відновлення широких антропологічних досліджень в Україні, він був одним з ініціаторів створення тут фахового антропологічного центру.

Дмитро Якович завжди жваво цікавився досягненнями сучасної палеоантропології, палеоботаніки та палеозоології, широко використовував їх у своїх роботах.

Д.Я. Телегін авторитетно й сміливо виступав на захист і збереження природних багатств України. Відомий український еколог М.М. Біляшівський згадував, що тільки завдяки переконливому виступу Дмитра Яковича на громадських слуханнях вдалося зберегти для нащадків Південнобугський каньйон з усіма його унікальними природничими і історико-археологічними ресурсами.

Характеризуючи величезний внесок Д.Я. Телегіна у розвиток археології, історії, пам'яткоохоронної справи, дивуючись як йому вдалося знайти сили та час на все те, що він зробив, організував, спрямував, надихнув, підтримав, до чого доклав зусиль. Вважаємо, що це сталося тому, що Дмитро Якович був дуже щасливою людиною. Він все своє життя займався улюбленою справою, віддаючи їй не тільки робочий, але й вільний час, кожен хвилину свого життя.

За роки плідної праці в Д.Я. Телегіна вийшло друком близько 500 наукових і науково-популярних робіт, в науковому архіві Інституту археології НАН України зберігаються 72 звіти за проведені ним археологічні експедиції. Ним видано друком 15 монографій. Діяльність Дмитра Яковича була високо оцінена державою та колегами з наукового цеху: доктор історичних наук, професор, лауреат Державної премії України, почесний академік РАН, лауреат премії ім. В. Хвойки та премії «Золотий скіф».

Важко переоцінити внесок Д.Я. Телегіна у ствердження міжнародного авторитету української археології. Десятиліттями він активно й регулярно листувався з колегами з країн Європи та Північної Америки, його наукові праці виходили друком у Великій Британії, Італії, Німеччині, Польщі, Росії, США, Франції, Чехії й інших країнах. Значний резонанс у міжнародній науковій спільноті мали, зокрема, його видані в Оксфорді монографії «Дереївка. Поселення та могильники епохи міді Середнього Подніпров'я» [*Telegin*], «Неолітичні могильники та населення басейну Дніпра» [*Telegin, Potekhina*], а також книга «Антропоморфні стели України: рання іконографія індоєвропейців» [*Telegin, Mallori*]. Низка зарубіжних дослідників, серед яких Дж. Меллорі та М. Ліліл (Велика Британія), Д. Ентоні (США), вважають Д.Я. Телегіна своїм наставником і вчителем у вивченні проблем археології Східної Європи.

Окрім таланту до історії, археології, Д.Я. Телегіну значною мірою сприяла його надзвичайна організованість і працьовитість. Вражала хазяйновитість Дмитра Яковича, охайність його робочих приміщень, ретельність, з якою він розкладав по полицях увесь інструмент, спальні мішки, цвяхи й інші експедиційний реманент. Секрет надзвичайно плідної діяльності Д.Я. Телегіна криється й у родині вченого, де він черпав сили, знаходив розуміння та підтримку. Дружина Ліна Іллівна та донька Інна, онуки та правнучки додавали йому наснаги і стимулу до праці. Це завжди був його надійний тил, який давав йому можливість самовіддано займатися улюбленою наукою.

Дмитро Якович був людиною спокійною, доброзичливою, з величезним життєвим досвідом. Тому до нього зі своїми проблемами зверталися різні люди. Його поради, як показувало життя, були щирими та вірними, єдино можливими в тих або

інших життєвих ситуаціях. Йому й самому вдавалося уникати майже завжди будь-яких конфліктів. Він ніколи не підвищував голос. Але наукову полеміку міг вести жорстко та безкомпромісно, відстоюючи свою наукову позицію.

Неосязність піднятих Д.Я. Телегіним питань, його розробки численних проблем, розкопані, знайдені й урятовані ним пам'ятки ще довгий час будуть предметом дослідження його учнів, колег, прихильників. Вони хвилюватимуть всіх науковців своїм оригінальним підходом, висновками, прозорливістю його передбачень. Понад півстоліття Дмитро Якович віддав українській історичній науці. Його життя й творчість – немов яскрава комета, як зірка першої величини – ще довго будуть своїм сьайвом вказувати науковцям напрямки їх досліджень.

Ім'я Дмитра Яковича Телегіна назавжди залишиться в історіографії археології. Дійсно, його життя було справжнім подвигом в ім'я науки.

Джерела та література

1. *Винокур, Телегін 1994* – Винокур І.С., Телегін Д.Я. Археологія України: Навч. посіб. – К.: Вища школа, 1994. – 321 с.
2. *Винокур, Телегін 2004* – Винокур І.С., Телегін Д.Я. Археологія України: Підруч. для студ. іст. спец. вищ. навч. закл. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2004. – 479 с.: іл. – Бібліогр.: с. 472–477.
3. *Телегін 1961* – Телегін Д.Я. К вопросу о днепро-донецкой неолитической культуре // Советская археология. – 1961. – № 4. – С. 26–40.
4. *Телегін 1985* – Телегін Д.Я. Памятники эпохи мезолита на территории Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1985. – 252 с.
5. *Телегін 1991* – Телегін Д.Я. Неолитические могильники Мариупольского типа. – К.: Наукова думка, 1991. – 96 с.
6. *Телегін 1993* – Телегін Д.Я. Иранские гидронимы на Левобережье Днепра и археологические культуры // Вопросы языкознания. – 1993. – № 2. – С. 16–24.
7. *Телегін, Нечитайло, Потехина, Панченко* – Телегін Д.Я., Нечитайло А.Л., Потехина И.Д., Панченко Ю.В. Новоданиловская и среднестововская культуры. – К.: Шлях, 2001. – 152 с.
8. *Телегін, Титова* – Телегін Д.Я., Титова Е.Н. Поселения днепро-донецкой этно-культурной общности эпохи неолита. – К.: Наукова думка, 1998. – 142 с.
9. *Телегін 1968* – Телегін Д.Я. Дніпро-Донецька культура. – К.: Наукова думка, 1968. – 254 с.
10. *Телегін 1973* – Телегін Д.Я. Середньостогівська культура епохи міді. – К.: Наукова думка, 1973. – 172 с.
11. *Телегін 1979* – Телегін Д.Я. Козацька сторожа // Пам'ятки України. – 1979. – № 4. – С. 7–8.
12. *Телегін 1982* – Телегін Д.Я. Мезолітичні пам'ятки України. – К.: Наукова думка, 1982. – 256 с.
13. *Телегін 1996* – Телегін Д.Я. Про роль носіїв неолітичних культур Дніпро-Двинського регіону в генетичних процесях: балти і слов'яни // Археологія. – 1996. – № 1. – С. 23–31.
14. *Телегін 1997* – Телегін Д.Я. Часи козацькі. Січі Запорозькі. – К.: Вид-во ТОВ «ХІК», 1997. – 208 с.
15. *Телегін 2002* – Телегін Д.Я. Ігреське поселення на Подніпров'ї та проблема житлобудування в мезоліті Східної Європи. – Луганськ: Шлях, 2002. – 128 с.
16. *Telegin – Telegin D. Dereivka. A Settlement and Cemetery of Copper Age Horse Keepers on the Middle Dnieper* // BAR International Series 287. – Oxford, 1986. – 185 p.
17. *Telegin, Mallori* – Telegin D., Mallori J.P. Statue-menhirs of the Nortoth Pontik Region // Notizie archeologiche bergomensi. – Estratto, 1995. – S. 319–332.
18. *Telegin, Potekhina* – Telegin D., Potekhina I. Neolithic Cemeteries and Populations in the Dnieper Basin // BAR International Series, 383. – Oxford, 1987. – 224 s.